

Richard van Leeuwen

De paradox van het vertalen

Een chef-d'oeuvre binnen het vertaalwerk van Richard van Leeuwen mag zeker de vertaling worden genoemd van Duizend-en-één nacht, een majestueuze uitgave in 14 delen, uitgebracht bij Bulaaq (1993-1999). Voor het eerst werd dit klassieke werk van de Arabische literatuur integraal en direct uit het Arabisch vertaald. Daaraan voegde Richard van Leeuwen nog toe De wereld van Sjahrazaad (1999), een ware encyclopedie van deze Arabische sprookjeswereld en tegelijkertijd een boeiend verslag van de vertaalgeschiedenis van deze uitgebreide verzameling verhalen.

Een tweede pijler onder zijn vertaaloeuvre mag heten de vertaling van een groot aantal werken van de Nobelprijswinnaar voor literatuur 1988, Nagieb Mahfoez (*1911, Caïro), uitgegeven bij met name De Geus, waaronder de trilogie Tussen twee paleizen, Paleis van verlangen en De suikersteeg (1995). Ook bij het vertalen van Mahfoez is sprake geweest van samenwerking met Djûke Poppinga, die bovendien een serie gesprekken van Gamaal al-Ghitani met de schrijver vertaalde en bewerkte (1989). Zelf vertaalde zij van deze door fundamentalistische tegenstanders geattaqueerde schrijver Nieuw Caïro (1998) en Begin en eind (2002).

Hij ontving in 2005, samen met Djûke Poppinga, de Vertaalprijs van het Fonds voor de Letteren.

De paradox van het vertalen

Als je tien mensen vraagt een zin uit een vreemde taal in het Nederlands te vertalen, is de kans groot dat er tien verschillende vertalingen worden geproduceerd, zelfs als het om een relatief eenvoudige zin gaat. Een of twee vertalingen zullen waarschijnlijk fouten bevatten, maar de meeste verschillen zullen voortkomen uit woordkeuze, de gevoelswaarde van woorden, de interpretatie van betekenissen, andere woordvolgorde, enzovoort, dat wil zeggen, varianten binnen de marges van een correcte vertaling. Het lijkt alsof zelfs mensen die dezelfde moedertaal spreken nooit precies dezelfde formulering gebruiken om eenzelfde uitspraak te doen en dat er net zoveel manieren zijn om een gedachte in woorden te vatten als er mensen zijn. Een deel van de verschillen komt misschien voort uit regionale herkomst, milieu, of opvoeding, maar hoe verklaarbaar de diversiteit ook is, het blijft verbazend op hoeveel uiteenlopende manieren de mensen taal aan een vaststaande waarneming of uitspraak koppelen. Het meest verbazende is misschien wel dat mensen elkaar ondanks de grote taaldiversiteit nog zoveel duidelijk kunnen maken.

Het symbool voor de ingrijpende verscheidenheid in talen is natuurlijk de Babylonische spraakverwarring. Misschien symboliseert de bouw van de toren van Babel niet alleen het ontstaan van verschillende talen, waardoor de mensen elkaar niet meer konden begrijpen, maar eerder nog het ontstaan van het verschijnsel taal zelf, als een communicatiemiddel dat bij elk gebruik zowel begrip als misverstanden wekt, dat de mensen evenzeer samenbrengt als verdeelt, dat uiteindelijk nooit weergeeft wat iemand bedoelt, dat nooit precies samenvalt met een object of een waarneming. Op de toren van Babel werd ontdekt dat woorden niet maar één betekenis hebben, dat zinnen maar willekeurige constructies zijn, gekozen uit een oneindige hoeveelheid varianten die ongeveer hetzelfde betekenen, maar nooit precies hetzelfde. Iedere gesproken zin heeft al een andere betekenis gekregen zodra hij het oor van een ander binnengaat, omdat taal nooit iets weergeeft dat door twee personen op identieke manier wordt gevoeld of ervaren.

Het is de nobele taak van de vertaler om de rampzalige gevolgen van de Babylonische spraakverwarring enigszins in te dammen. Hij moet als het ware de ene taal in de andere laten verdwijnen, de betekenissen uit een tekst in de ene taal extrapoleren en die in een tekst in een andere taal inplanten, zodat mensen die verschillende talen spreken het gevoel krijgen dat ze een

observatie, bedoeling of ervaring gemeenschappelijk hebben. Dat is geen eenvoudig werk, als men het voorgaande in aanmerking neemt. In de eerste plaats zijn teksten niet stabiel en is de brontekst al een ongebreidelde baaierd van betekenissen, die voor allerlei interpretaties vatbaar zijn, waarvan de intentie niet altijd gemakkelijk aangevoeld kan worden en die verwijzen naar andere teksten die al even poly-interpretabel zijn. Bovendien heeft de vertaler alleen de taal tot zijn beschikking als medium. Hij kan zijn tekst niet altijd vergezeld doen gaan van foto's, uitklapvellen met plattegronden, bouwpakketten, geuren, geluiden, voorwerpen, boeken, enzovoort, die duidelijk zouden kunnen maken wat er bedoeld wordt. En omdat zijn materiaal de taal is, zal ook de vertaling een tekst zijn die onderhevig is aan interpretatie, smaak en subjectieve oordelen.

Het is misschien het beste dat een vertaler zich niet bewust is van al deze fundamentele problemen wanneer hij aan zijn werk begint. Hij is een ambachtsman, geen filosoof; hij is als een uitvoerend musicus, die een stuk speelt dat door een ander is gecomponeerd. Hij moet erop vertrouwen dat een tekst een tekst is, met een intentie, een structuur en een betekenis, en dat die tekst in een equivalent in een andere taal kan worden omgezet. Maar zelfs als hij zo'n degelijke opvatting van zijn vak en van teksten heeft, zal hij al snel geconfronteerd worden met moeilijkheden waarvoor geen algemeen geldige oplossingen bestaan en moet hij keuzes maken die niet altijd op grond van objectieve factoren kunnen worden beargumenteerd. Al snel sluipt er subjectiviteit in zijn werk: hij maakt keuzes die hij voor zichzelf beredeneert op grond van specifieke interpretaties van zichzelf of anderen, op grond van overwegingen als smaak, subjectieve visies op de werkelijkheid en vakmatige principes. De brontekst begint dan zijn stabiliteit te verliezen, terwijl de vertaler steeds meer zijn eigen vorm van stabiliteit aan zijn vertaling probeert op te leggen.

Keuzes, strategieën, theorieën

Het eerste probleem waarmee een vertaler te maken krijgt is de keuze van de brontekst. Als het om moderne teksten gaat, waarvan de auteur bekend is en die in druk zijn vastgelegd, is de keuze niet zo moeilijk, al zijn er soms verschillende versies in omloop en heeft de auteur de tekst een of meerdere malen herzien. Het probleem wordt groter naarmate we teruggaan in de tijd en te maken krijgen met teksten waarvan zeer uiteenlopende versies bestaan, of alleen fragmenten, of latere bewerkingen, of alleen

manuscriptversies waarvan de status onduidelijk is. In het laatste geval moet de vertaler steun zoeken bij filologisch onderzoek dat een schifting aanbrengt tussen de verschillende tekstversies. Welke versie is de oudste? Welke geeft de ‘oorspronkelijke’ tekst het beste weer? Welke tekst is authentiek en welke teksten zijn vervalsingen? In sommige gevallen kan de vertaler uiteindelijk een gefundeerde keuze maken op grond van de bestaande kennis over een tekst en het bestaan van een kritisch geëditteerde versie. Maar soms, zeker als het om exotische teksten gaat, biedt het filologische onderzoek geen soelaas, omdat de versies nog onvoldoende met elkaar zijn vergeleken, omdat de status van sommige versies nog niet is onderzocht, of eenvoudig omdat het corpus aan teksten zo complex is dat het theoretisch onmogelijk lijkt een betrouwbare reconstructie van de tekstgeschiedenis te maken of de teksten tot een vulgaatversie samen te voegen. In dat geval moet de vertaler een subjectieve keuze maken, die hij wel moet kunnen beargumenteren, maar die niet louter op objectieve criteria steunt.

Een tweede probleem zou kunnen worden gedefinieerd als het bepalen van een ‘vertaalstrategie’. Veel vertalers hebben een hekel aan dat woord, omdat het suggereert dat een vertaler een bepaalde visie aan zijn vertaling oplegt, in plaats van gewoon te vertalen wat er staat. In veel gevallen, vooral als het om een moderne tekst gaat, zal een bewuste strategie overbodig zijn, omdat bijvoorbeeld stijlkeuzes, registerkeuzes en de mate van vertalersvrijheid min of meer vanzelf uit de brontekst voortvloeien. Het wordt moeilijker als een tekst verder van ons afstaat, in tijd of plaats, en de manier waarop hij zou moeten worden vertaald minder evident is. Bij het vertalen van een middeleeuwse tekst uit het Arabisch, bijvoorbeeld, moet de vertaler een aantal fundamentele keuzes maken die gevolgen hebben voor de vertaling als geheel. Deze keuzes hebben vooral betrekking op de manier waarop hij de brontekst toegankelijk wil maken voor het publiek. Is de vertaling bedoeld voor een algemeen publiek of alleen voor een kleine groep liefhebbers? Moet iedereen de tekst zonder moeite kunnen lezen en begrijpen of is de vertaling bestemd voor specialisten? Is het een tekst die moet vermaken, die kennis moet verschaffen, of beide?

Een eerste dilemma dat moet worden opgelost is de historische situering van de vertaling ten opzichte van de brontekst. Een vertaler kan de tekst moderniseren, dat wil zeggen, toegankelijk maken voor het hedendaagse publiek door allerlei typische middeleeuwse teksteigenschappen weg te laten of te vervangen door eigentijdse varianten. Middeleeuwse woorden, termen en idiomen worden vervangen door

moderne equivalenten, waardoor de tekst leesbaarder en begrijpelijker wordt. Maar daarmee verliest een tekst weer zijn historische karakter. Als een vertaler wil benadrukken dat het om een oude tekst gaat, kan hij een deel van de middeleeuwse tekstkenmerken handhaven, of kiezen voor een archaïserende stijl, om de afstand tussen de oorspronkelijke tekst en de moderne lezer te accentueren. Een tweede dilemma, dat met het eerste samenhangt, betreft de keuze tussen een ‘naturaliserende’ en een ‘exotiserende’ benadering: laat een vertaler vreemde elementen staan en voegt hij verklarende voetnoten toe, vervangt hij ze door inheemse equivalenten, of verklaart hij ze in de tekst zelf? De antwoorden op dergelijke vragen bepalen in hoge mate het aanzien en karakter van een tekst.

Zulke praktische keuzes hebben natuurlijk een theoretische ondergrond. Zo zijn er vertalers die zeggen dat een vertaling de ‘nieuwe’ lezer dezelfde leeservaring zou moeten bieden als de oorspronkelijke lezer van de brontekst heeft ondergaan. Een vertaling moet de kenmerken van de oorspronkelijke tekst zoveel mogelijk behouden in de vorm waarin ze door de oorspronkelijke lezer werden begrepen. Dit lijkt een theoretische onmogelijkheid: elke ervaring in het verleden is voorbij en onherhaalbaar; het is niet mogelijk te reconstrueren wat iemand dacht die duizend jaar geleden een bepaalde tekst las in een context die nu is verdwenen. Elke poging daartoe is per definitie subjectief, een reconstructie die berust op vermoedens en op de verbeelding. Bovendien is niet altijd duidelijk hoe het ‘historiserende’ effect moet worden bereikt: moet een vertaler archaïsmen gebruiken om het historische karakter van de tekst en context aan te geven, of moet hij juist moderniseren en naturaliseren om de tekst even toegankelijk te maken voor de moderne lezer als hij voor de oorspronkelijke lezer was? En wie was die oorspronkelijke lezer eigenlijk?

Net zoals woord, object en waarneming nooit helemaal congruent zijn, lijken ook brontekst en vertaling altijd aan incongruentie te lijden. Brontekst en vertaling zijn niet alleen niet congruent, de vertaling wordt zelf op zijn beurt een bron van interpretaties en betekenissen die mogelijk niets met de brontekst te maken hebben. Hoezeer een vertaler ook probeert de betekenissenstroom in te dammen en vast te spijkeren in zijn vertaling, hij kan niet voorkomen dat zich nieuwe dubbelzinnigheden in zijn vertaling nestelen, die voor allerlei onverwachte interpretaties vatbaar zijn. Een vertaling leidt in elk geval ten dele een onafhankelijk bestaan en maakt zich definitief los van de moedertekst. Daarom pleiten sommige vertalers en theoretici voor de opvatting dat een vertaling van een tekst geheel op

zichzelf staat en geen band meer heeft met de brontekst. Een vertaling is een nieuwe, zelfstandige tekst, een nieuwe bron van betekenissen en interpretaties, geplaatst in een geheel nieuwe context. Omdat deze definitieve scheiding inherent is aan het vertalen, hoeft een vertaler zich niet tezeer om getrouwheid aan de brontekst te bekommeren. Integendeel, als hij de suggestie wekt dat zijn vertaling een weergave is van een brontekst, misleidt hij zijn publiek. Hij moet overeenkomsten met de brontekst juist wegmoffelen of vermijden, zodat de lezer beseft dat hij een nieuwe, op zichzelf staande tekst voor zich heeft. Nu lijkt het hek van de dam. Wat is er nog over van de specifieke rol van de vertaler?

Gezag

De logische conclusie uit het voorgaande lijkt te zijn dat het gevaar dreigt dat een vertaling, die geheel wordt overgeleverd aan de subjectieve en individuele keuzes van de vertaler, zich losmaakt van de brontekst en geheel eigen betekenissen gaat genereren. In sommige gevallen is dat niet erg. Maar er zijn teksten waarvan bepaalde interpretaties zo belangrijk zijn dat er, ook in vertaling, niet wezenlijk aan mag worden getornd. Wetenschappelijke teksten, religieuze teksten, politieke teksten en hooggewaardeerde literaire teksten zijn niet vogelvrij. Ze ontlene hun status aan een zorgvuldig omschreven systeem van conventies, dat wordt bewaakt door belangrijke intellectuelen, universiteiten, politieke en culturele instellingen, de kerk en de staat. Wetenschappelijke teksten worden geproduceerd binnen het academische stelsel van normen voor waarachtigheid, methodologische zuiverheid, auteursrecht, wetenschappelijk gezag en institutionele bevoegdheden. Literaire teksten worden getoetst door critici, mede-literatoren, uitgevers en het publiek. Teksten worden geschreven binnen een raamwerk van toezicht en gezag, uiteindelijk belichaamd door staat en kerk, en ontlene daaraan hun status. Die status verleent ze weer een zekere mate van onschendbaarheid en stabiliteit, als gekanoniseerde bron van opvattingen, conventies en andere teksten.

Niet alleen oorspronkelijke teksten, maar ook vertalingen worden vervaardigd binnen een raamwerk van conventies, dat door de culturele traditie en de instellingen die haar belichamen wordt bepaald. Een vertaler neemt niet al zijn beslissingen zelf; voor een deel worden ze voor hem genomen door de structuur van traditie en gebruiken. Deze zijn deels

tijdgebonden: in de achttiende eeuw was het heel normaal dat een vertaler een tekst bewerkte om tegemoet te komen aan de smaak van zijn publiek. Tegenwoordig riskeert een vertaler een juridische aanklacht als hij te vrij met de brontekst omspringt en daarmee het auteursrecht schendt. Bij een te ‘vrije’ vertaling van het werk van Dante staan de literaire critici op hun achterste benen en een te populariserende vertaling van Herodotos wordt in de grond gestampt. Dan hebben we het nog niet eens over vertalingen van religieuze en politieke teksten die nieuwe interpretaties bieden van leerstellingen binnen geloof en ideologie en daarmee lijken te ontsnappen aan de geïnstitutionaliseerde norm. Elke vertaling ontstaat binnen een dergelijke afgebakende structuur, met aan de ene kant de smaak van het publiek en aan de andere kant het gezag van officiële instituties als staat en kerk.

Het toezicht op de productie van teksten, zowel oorspronkelijk als vertaald, waarborgt natuurlijk een zekere continuïteit. Het draagt ertoe bij dat de band tussen verschillende versies van teksten en tussen teksten en hun vertaling in stand blijft en dat teksten niet plotseling iets heel anders gaan betekenen. Het weefsel van teksten dat de ondergrond vormt van de samenleving en de machthebbers blijft zo intact. De keerzijde hiervan is dat de vormen van vernieuwing altijd bevochten moeten worden. Omdat elke vertaling per definitie een herinterpretatie is, omdat elke vertaling dichtgetimmerde betekenissystemen op losse schroeven zet, worden vertalers met argusogen gevolgd. Eén foutje kan nog over het hoofd worden gezien, maar bij de tweede ‘fout’ wordt een vertaler al snel voor een grafschener of literatuurverkrachter uitgemaakt. Teksten zijn heilig; wie ze terugbrengt tot aardse proporties door aan hun monumentaliteit te wrikken moet wel een misdadiger zijn.

Is vertalen onmogelijk?

Voor het bovenstaande heb ik geput uit mijn ervaringen als vertaler van de *Vertellingen van duizend-en-één-nacht*, een tekst die alle genoemde dilemma’s oproept. Het is een complexe tekst, met een onduidelijke tekstgeschiedenis, een groot aantal tekstvarianten en een rijke traditie van vertalingen en de bijbehorende conventies. Het is een tekst die taalkundig en vertaaltechnisch gecompliceerd is, die groter is dan een mensenleven en die historisch, geografisch en linguïstisch ver van de moderne lezer afstaat. Het is een tekst waaromheen zich een zinderend spanningsveld heeft

gevormd waarin gezag en anarchie, authenticiteit en vervalsing, herinterpretatie en kanonisatie, smaak en tegenspraak, elkaar bestrijden. Het is een tekst die niet vertaald kan worden en die daarom onafgebroken schreeuwt om hervertaling, een tekst die zo instabiel is dat hij erom smeekt gestabiliseerd te worden, maar die altijd aan zijn onderwerper zal ontkomen. Het is een tekst die om al die redenen tot de verbeelding spreekt en emoties oproept en die juist door vertalingen het eeuwige leven heeft.

Ik stel mij voor dat de dilemma's die gemoeid zijn met een bijbelvertaling van dezelfde soort zijn, maar dan duizendmaal versterkt. Het gezag dat toezicht houdt op het intomen van de betekenisstromen is imposant, de technische problemen, tekstueel en taalkundig, zijn immens, de traditie en conventies zijn van gewapend beton, de interpretaties raken aan de fundamenten van de beschaving, het aantal argusogen is oneindig, de emoties gaan onpeilbaar diep. Arme vertalers. Maar hierin schuilt ook juist de paradox van het vertalen die een bijbelvertaling met een vertaling van de *Duizend-en-één-nacht* verbindt: het betreft een tekst die niet vertaald kan worden en die daarom vertaald moet worden, steeds opnieuw, om zijn betekenis te behouden.